

University of Groningen

Zekerheid in Kampen

van den Belt, Hendrik

Published in:
Godsvrucht in geschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2015

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van den Belt, H. (2015). Zekerheid in Kampen: Johannes Teellinck en het verdwijnen van het syllogisme. In E. A. de Boer, & H. J. Boiten (editors), *Godsvrucht in geschiedenis : Bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. F. van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen* (blz. 389-409). Groen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Henk van den Belt

Zekerheid in Kampen

Johannes Teellinck en het verdwijnen van het syllogisme¹

Op vrijdag 23 februari 1674 verschijnt Wilhelmus à Brakel op de kerkenraadsvergadering in Kampen. Hij is volgens de notulen door de kerkenraad en magistraat van de Friese hoofdstad ‘bij ons gesonden om te procureren de Dimissie van D. Joh. Teelingh tot de beroeping der gemeijnte van Leeuwerden.’² De gemeente van zes- à zeventuizend zielen heeft dringend behoefte aan de hulp van de begaafde predikant, aldus de Leeuwarder predikant die deze boodschap in Kampen overbrengt.

Er ontstaat wel enige discussie, want de kerkenraad wil Johannes Teellinck niet kwijtraken. Er zijn kortgeleden twee predikanten overleden en een van de overgebleven collega's heeft een zwakke gezondheid.³ Bovendien hebben de Friezen gemakkelijk praten, want Leeuwarden is zeer welvarend en heeft in tegenstelling tot Kampen nauwelijks last gehad van de oorlog tegen de Fransen.

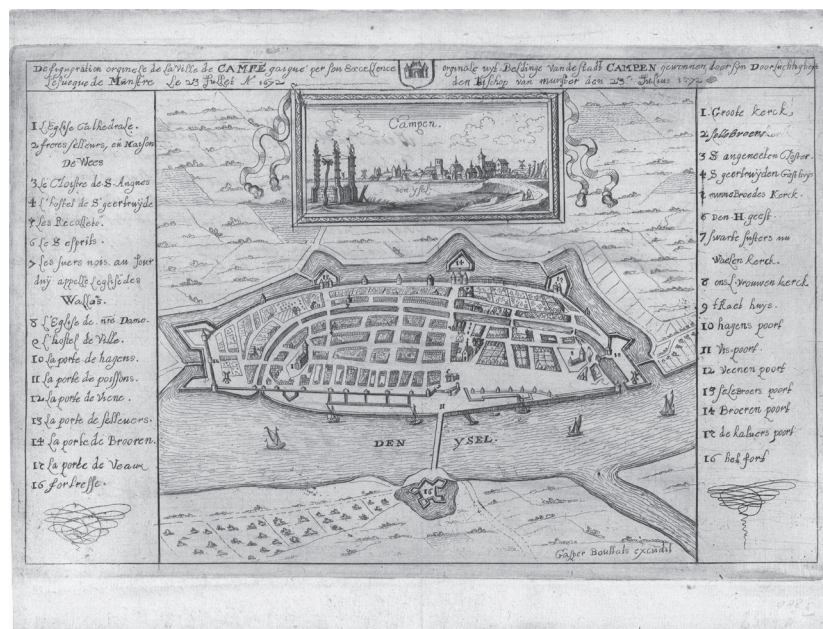
Kampen was inderdaad door de oorlog zwaar getroffen. De republiek was in het ‘rampjaar’ 1672 aangevallen door de Fransen en de Engelsen. De bisschop van Münster, Christoph Bernhard von Galen alias Bommen Berend, claimde het noordoostelijk deel van ons land. Hij viel Overijssel binnen en veroverde in juni 1672 Deventer. Uit angst voor de gevolgen van verzet capituleerde Kampen en kreeg een Frans garnizoen binnen de poorten. De bezetters eisten geld om een plundering af te kopen en vorderden de Bovenkerk en de Broederkerk op voor de rooms-katholieke eredienst.

¹ Ik dank Johan Mouthaan voor het kritisch doorlezen van dit artikel; van zijn hand verschijnt binnenkort ‘Johannes Teellinck (1623-1674) in context’ in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 39.2 en 40.1.

² Gemeentearchief Kampen, Archief Hervormde Gemeente Kampen, inventarisnummer 13 (Register van handelingen van de Algemene Kerkeraad van Kampen, 1667-1677), 13 februari 1674. In Overijssel is pas in 1700 de Gregoriaanse kalender ingevoerd. In de hoofdtekst zijn de data daarnaar aangepast.

³ Op dat moment zijn de collega's van Johannes Teellinck: Johannes Spiljardus (in Kampen van 1650-1675) en Joannes van Olen (in Kampen van 1653-1677). Petrus Plancius en Balduinus Walaeus zijn in 1673 overleden.

Plattegrond van Kampen, veroverd door de bisschop van Münster in 1672, Gaspar Bouttats

Toen de Republiek de vijanden onverwacht wist te verslaan, namen de Franse troepen in december 1673 twaalf rijke burgers als gijzelaars mee; zij zouden pas vrijkomen als er losgeld betaald werd. Na de oorlog was er van de welvaart in Kampen weinig meer over, veel inwoners vertrokken, er stonden meer dan 600 woningen leeg en een deel daarvan werd gesloopt.

In het verslag van de kerkenraadsvergadering over het mogelijke vertrek van Johannes Teellink klinkt de zorgwekkende situatie van de stad en de hervormde gemeente door. De collega's van Teellinck werpen À Brakel tegen 'dat oock onse stad met het uijttrecken der Fransen weder staet te vermeerderen van volck. Dat oock het Pausdom 't welck nu hir seer door inkomen van ordinaire Papen toeneemt.'⁴

Toen Johannes Teellink na verloop van tijd weer binnengelaten werd, kreeg hij zelf het woord en gaf hij aan dat hij al twee maanden van het beroep op de hoogte was en na 'vele overleggingen' van plan is deze 'beroeppinge te sullen volgen.' Omdat twee kerkenraadsleden afwezig waren, besloot men er de volgende ochtend verder over te spreken. De notulen van die vervolgvergadering vermelden dat Teellink op het verzoek om enige redenen te geven van zijn voorgenomen besluit alleen inbrengt 'de

⁴ Archief Hervormde Gemeente Kampen, 13, 13 februari 1674.

eenparigheid in die beroepinge en verwachtinge van meerdere stichtinge in gods kercke aldaar.⁵ Uiteindelijk kan de kerkenraad weinig anders doen dan de gevraagde toestemming verlenen.

Op maandag komt dan de classis bijeen in een buitengewone vergadering; Wilhelmus à Brakel is er opnieuw bij. Ook de classis vraagt voor zij toestemming geeft aan Teellinck om te vertrekken, ‘redenen te geven waarom zijn E. gesind is Campen te verlaten om na Leeuwerden te gaan. D.J. Teellinck ingeroepen sijnde is dit voorgesteld, welke heeft geantwoord daerom geresolveert te hebben die beroepinge aan te nemen, om dat zijn hope was daer meerder stichtinge te doen.’⁶ De classis, die in deze extraordinaire vergadering bestaat uit de drie Kamper predikanten, een ouderling en een diaken uit Kampen en de predikanten uit Genemuiden, Mastenbroek, IJsselmuiden, Wilsum en Kampereiland, legt zich erbij neer en geeft permissie voor het vertrek ‘wenschende haren Eerw. medebroeder den genadigen en rijcken segen des Heren tot dese nieuwe beroepinge.’⁷

Hoewel Johannes Teellinck geen invloedrijk theoloog was en slechts bewerkte preken heeft nagelaten, wordt zijn naam toch vaak genoemd in verband met de ontwikkeling van de visie op de geloofszekerheid in de ontwikkeling van de gereformeerde theologie.⁸ Het is opvallend dat hij als gereformeerd piëtist en als vertegenwoordiger van de beweging die aangeduid wordt als de Nadere Reformatie veel nadruk legt op de beloften van God. Dat lijkt haaks te staan op het gevestigde beeld dat de gereformeerde theologie en met name het gereformeerd piëtisme zich steeds verder verwijderde van de Reformatie en steeds meer nadruk ging leggen op de kenmerken van de ware gelovigen, met name in de levensheiliging.

Het is niet mogelijk om hier nader in te gaan op die ontwikkeling en de vraag te bespreken in hoeverre dat gevestigde beeld overeenstemt met de werkelijkheid. Dit artikel beperkt zich, na een korte biografische schets tot een weergave van de opvattingen van Johannes Teellinck over de wijze waarop de gelovige tot heilszekerheid komt. Daarbij besteedt dit artikel bijzondere aandacht aan de zogenaamde *sylogismus practicus*, waarin de gelovige vanuit de belofte en het getuigenis van het eigen geweten concludeert dat hij behouden of uitverkoren is.

5 Archief Hervormde Gemeente Kampen, 13, 14 februari 1674.

6 Gemeentearchief Kampen, Archief Classis Kampen van de Nederlandse Hervormde Kerk, inventarisnummer 19 (Acta der vergaderingen van de Classis Kampen, 3/4/1653-7/10/1678), 16 februari 1674.

7 Archief Classis Kampen, 19, 16 februari 1674.

8 Zie verderop in het artikel voor enkele voorbeelden.

Een ijverig predikant

Het is onzeker wanneer Johannes Teellinck precies geboren werd – waarschijnlijk in of kort na 1623 –, maar wel zeker is dat de wieg van Willem Teellincks jongste zoon in Middelburg stond waar zijn vader predikant was.⁹ Johannes werd al op jonge leeftijd wees; hij studeerde vanaf 1643 theologie in Utrecht en diende na een kort predikantschap in het Engelse Maidstone, de gemeenten van Wemeldinge en Vlissingen.

Vanaf 1655 stond hij in Utrecht, waar hij en zijn collega Abraham van de Velde in een ernstig conflict raakten over het gebruik van de geestelijke goederen, de vroegere eigendommen van het aartsbisdom Utrecht die door vijf kapittels beheerd werden. Na de Reformatie moesten de leden van de kapittels weliswaar lid van de gereformeerde kerk zijn, maar de middeleeuwse titels bleven in gebruik en de inkomsten gingen naar de leden van het kapittel of seculiere doelen. De predikanten keerden zich onder leiding van Gisbertus Voetius tegen het privégebruik van de *præbenden* en stelden dat de opbrengsten van de goederen die *ad pios usus* bestemd waren volledig ten goede moesten komen aan kerkelijke doeleinden. Johannes Teellinck en Abraham van de Velde keerden zich zo fel tegen de magistraat dat het stadsbestuur besloot om de twee predikanten op 29 juli 1660 uit stad en provincie te verbannen.¹⁰

Hun populariteit bij een deel van de bevolking was zo groot dat de magistraat al enkele weken tevoren aan de Staten van Holland en West-Friesland soldaten gevraagd had om de orde te bewaken. Na hun gedwongen vertrek werden er zelfs treurliederen gedicht; zo kon men op de wijs van Psalm 79 zingen: ‘O Heer! Bewaer den vroomen *vanden VELDEN*, / Wilt hem sijn dienst, aan ons verrigt, vergelden; / Geeft van dijn Geest hem dubbel-deels bedeeeling; / Kroon oock daar mee den iverigen *TEELING*’.¹¹

Teellinck en Van de Velde werden beiden in Arnemuiden beroepen. Teellinck bleef daar echter maar zes maanden en vertrok in 1661 naar Kampen, waar hij tot 1674 bleef. Kort nadat hij in Leeuwarden werd bevestigd, overleed hij echter, zodat er van zijn hoop om in Leeuwarden tot meerdere zegen te zijn weinig terecht kwam, althans naar menselijke maat gemeten.

9 W.J. op 't Hof, ‘De jeugd van Johannes Teellinck’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 9 (1985), 135-139.

10 P.J. Meertens, ‘Johannes Teellinck’ in *BLGNP*, 1:371-372 en T. Brienens, ‘Johannes Teellinck (ca. 1623-1674)’, in T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, deel 2, Kampen 1990, 46-56, 47-48.

11 ‘Hert-grondige tranen gestort over het onverwagt vertrek der Wel-in-Godt-geleerde Dienaers Jesu Christi, in *Treur-liederen uytgestort over het onverwacht vertreck van Abrahamus vanden Velde en Johannes Teelingius*, s.l. 1660, 6-9, 9.

Over zijn werk in Kampen is niet veel bekend, hoewel het zeker in de laatste periode tijdens de oorlog en bezetting een spannende tijd geweest moet zijn. In de familie werd wel een verhaal overgeleverd dat illustratief is voor zijn inzet en zijn populariteit bij de bevolking. Teellincks achterkleinzoon Johannes Teellinck le Grand wist een kleine honderd jaar later nog te vertellen dat zijn overgrootvader toen hij in Kampen stond ‘gewoon was, alle Zondagen op zeker gehugt van Visscheren na by die Stad, *Brunnippe* genaamd, vrywillig te gaan prediken, ’t zy voor- ’t zy na-denmiddag, na dat zyn beurt in de Stad dat toeliet.’ De vissers waren hem zo dankbaar dat zij later aan zijn dochter Maria die met de Amsterdamse koopman Albertus le Grand getrouwd was ‘gewoon waren, alle Maanden een geschenk van Visch te zenden, zoo lang zy leefde.’¹²

De leevendigmaakende kracht van Gods beloften

Als pas bevestigd Kamper predikant houdt Johannes Teellinck op 4 augustus 1661 tijdens een kort verblijf voor familie zaken in Vianen een preek over de tekst ‘Uw toezegging heeft mij levend gemaakt’ (Ps. 119:50b, SV). De preek, die veel kerkgangers uit Utrecht trekt, wordt daar ongeautoriseerd uitgegeven. Omdat er in de stad discussie over de preek ontstaat, besluit Teellinck zelf de preek ook uit te geven. De opbouw en de inhoud van beide uitgaven stemmen grotendeels overeen, al is de tekst van Teellinck veel uitgebreider en zijn er opmerkelijke correcties in aangebracht.

Vanuit het perspectief van de vraag hoe gelovigen tot heilszekerheid komen, vallen enkele elementen in deze preek op. In de eerste plaats heeft de preek een specifiek adres; Teellinck richt zich in de ongeautoriseerde versie voornamelijk tot ingezonken gelovigen. In zijn eigen versie benadrukt hij echter telkens dat hij ook onwedergeborenen op het oog heeft. Hij gaat niet echt in op de vraag of de zwakke gelovigen wel of niet zeker

12 Godewardus Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel, ofte Levenbeschryving van alle de hervormde leenaren* (Vlissingen/Middelburg: Pieter de Paaynaar/Gabriel Clement, 1758), 130. Het buurtschap Brunnepe lag vroeger net buiten de stadsmuur. Of het verhaal helemaal klopt, is de vraag, want Vrolikhert vermeldt ook stellig dat Johannes Teellinck in 1663 gestorven moet zijn, omdat er onder het nageslacht ‘ene zekere en zeer zonderlinge overlevering’ is dat hij aan zijn laatste vrouw voorspeld zou hebben ‘dat zy hem zeven jaren hebben zou’. Vrolikhert, *Vlissingsche Kerkhemel*, 129-130. Hij vergist zich echter in de huwelijksdatum, want Johannes Teellinck is drie keer getrouwd geweest: op 18 juni 1647 trad hij in het huwelijk met Geertruyt van Helmond. Na haar overlijden trouwde hij in Kampen met een dochter van Cornelis Heykoop, predikant te Utrecht en later met Margariet de Voocht uit Delft. Als de door Vrolikhert vermelde overlevering klopt, moet dat laatste huwelijk in 1667 voltrokken zijn. In 1678 maakt Margariet de Voocht samen met haar dochters Martha en Maria en haar stiefzoon Willem aanspraak op de nalatenschap van Nicolaes van Helmont, Willems grootvader. Utrechts Archief, toegangsnummer 34-4 (Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905), inventarisnummer: U059a004.

zijn van hun zaligheid, maar impliceert wel dat zij in onzekerheid verkeren of zij wel of geen kinderen van God zijn. Gods kerk lijkt op de vallei vol dorre doodsbeenderen uit Ezechiël 37; velen zijn geestelijk dood en veel kinderen van God lijken dood, omdat hun geestelijk leven onder ligt; Teellinck noemt hen ‘dodig’.

In de tekst uit Psalm 119 gaat het niet om de levendmaking uit de geestelijke dood, maar om het herstel van het geestelijke leven. Het is Teellincks doel om de dodigheid in Gods kinderen weg te nemen zodat zij levendig worden. In afgeleide zin is de preek dus ook bedoeld om het geloof en de geloofszekerheid te versterken, al is dat wellicht meer een ‘bijvangst’ bij het hoofddoel, de verlevendiging van het geestelijke leven. Een enkele keer richt hij zich tot de geestelijk doden, de nog onbekeerde hoorders, maar doorgaans is de preek gericht tot de gelovigen. Mogelijk speelt mee dat hij de preek op donderdagmorgen houdt. De kerkgangers zullen op dat tijdstip wel van een ander slag geweest zijn dan op zondagmorgen; Teellinck preekt voor de liefhebbers.

Om zijn doel te bereiken noemt Teellinck in de tweede plaats Gods beloften als middel. Al in de inleiding zegt hij: ‘Een middel daer toe is de aengrijpinghe van Gods beloften ende toeseggingen.’¹³ Of zoals hij het in een – uit de tekst afgeleid – leerstuk formuleert: ‘Het aennemen van Gods beloften door ’t geloove, is een bysonder middel om de doode ziele van Gods kinderen levendigh te maken.’ De preek heeft een voor de gereformeerden uit de zeventiende eeuw karakteristieke opbouw: na een korte exegese wordt er een leer uit de tekst afgeleid waar de preek vervolgens over handelt. Eerst komen er dan enkele argumenten of een weerlegging van enkele mogelijke bezwaren en vervolgens eindigt de preek met verschillende toepassingen.

In de herziene editie schrijft Teellinck: ‘Uit dusdanigen verklaringe van onzen Text vloeit nu van zelfs DIT LEERSTUK, dat een geloovige toepassing van Gods belofte aan de ziele een zonderling en bekwaam middel is, om doodige herten leevendig te maaken.’ In deze editie heeft hij een voorkeur voor het woord ‘toepassen’ in plaats van het door de anonieme hoorder opgetekende ‘aangrijpen’ of ‘aannemen’ van Gods beloften. De verlevendiging van het geloof is in ieder geval gebaseerd op de beloften die door het geloof worden aanvaard of toegeëigend.

¹³ Johannes Teellinck, *De leevendigmaakende kracht van Godts beloften, voorgesteld in een predicatie over Ps. 119 vs. 50*, Kampen 1661, 3. De datum op de titelpagina van deze eerste en niet door Teellinck geredigeerde versie staat in de Juliaanse kalender: ‘Gedaen tot Vianenden 25. Juliiouden stijls 1661’.

In de derde plaats wordt de preek gekenmerkt door een bepaald onderscheid tussen de belofte en de beloofde zaak, terwijl beide toch bijeenhoren. ‘Gods toezegging [...] daar kan men vast en zeker op staan, even zeker als op de zaak zelf. Ja, als je maar Gods toezegging hebt dan kun je daar vaster en zekerder op staan dan als je de zaak zelf hebt.’¹⁴

Het onderscheid maakt Teellinck duidelijk aan de hand van een voorbeeld. Stel dat ouders een kind iets beloven. Zolang de ouders de beloofde zaak in handen hebben, bewaren zij dat en kan het kind het niet verliezen of verwaarlozen. Maar als het kind de beloofde zaak heeft, dan kan het die gemakkelijk verliezen of verwaarlozen. De zaak is bij God zelfs veiliger dan bij ons.

In de vierde plaats benadrukt Teellinck de eenheid van het aannemen van de belofte en het aannemen van Christus. De beloften zijn niet los verkrijgbaar van de geloofsvereniging met Christus. Teellinck legt uit dat het in zijn tekst uit Psalm 119 om een toezegging in het enkelvoud gaat. Alle beloften zijn als het ware een, zij zijn ‘soo aen een geschakelt, dat die gene welcke aen een van die beloften deel heeft, dat die deel heeft aen al de beloften.’¹⁵ Of zoals hij in de twee argumenten of redenen voor zijn ‘leer’ uitlegt: wie Gods beloften door het geloof aanneemt, neemt God zelf aan, want de kern van alle beloften is ‘Ik zal uw God zijn.’ Wie de belofte aangrijpt, die neemt daarmee ook Christus aan, want Hij is de Waarheid van de beloften. In de herziene versie voegt Teellinck eraan toe:

‘Ende daarom kan iemand onmogelyk zig zelven Gods beloften met recht toeëigenen, als op het fundament van zyne gemeenschap, die hij heeft aan Christus, of op het aanneemen van Christus als het vrywillig geschenk Gods in het Evangelium, en daaruit blijkt dan, dat die geene, die zig regt door den waaren geloove Gods beloften toeëigent, Christus eerst door den geloove tot zynen Zaligmaker aanneemt, en Christus alzoo aan zijne ziele brengt.’¹⁶

Ten slotte valt het appèl op dat van de preek uitgaat. Dat appèl blijkt vooral uit de toepassing. In de eerste ‘nuttigheid tot ontdekking’ stelt Teellinck dat er zo weinig geestelijk leven is – zowel bij de ongelovigen als bij Gods kinderen – omdat zo weinigen de beloften aannemen. Velen

¹⁴ Teellinck, *Predicatie*, 4.

¹⁵ Teellinck, *Predicatie*, 3-4.

¹⁶ Johannes Teellinck, *De leevendigmaakende kracht van Godts beloften, voorgesteld in een predicatie over Ps. 119 vs. 50*, Utrecht 1772, 13-14. Naar aanleiding van dit citaat zegt T. Brien: ‘Hier wordt de toe-eigening van Christus onderscheiden van de toe-eigening van de beloften. [...] Zo lijkt Christus zelf niet in de beloften maar als een rechtstreeks geschenk te worden aangeboden en aangenomen.’ Brien, ‘Johannes Teellinck’, 50.

werken door de wet en verwachten gerechtigheid van hun eigen werken.

In de tweede toepassing, de 'nuttigheid tot vermaning' stelt Teellinck de verantwoordelijkheid van de christen om de middelen te gebruiken aan de orde. Ook als al onze inspanningen tekortschieten – Teellinck gebruikt het woord *devoiren* – dan belooft God toch om onze zwakke pogingen te zegenen. Zoals een vader die een kind leert schrijven 'siende dat kint onmachtigh om dat te doen, nochtans dat kint begint te kladden, 't bederft 't papier door 't kladden, nochtans is de vader aengenaem die poginge van dat kint om wel te schrijven.'¹⁷ We moeten onze ziel 'aansetten tot het gebruycken van die middelen om de vervulling van de belofte aen ons te krijgen.'¹⁸ Teellinck wijst passiviteit scherp af: 'seght dan tot U Ziele, wel mijne Ziele waerom blijft ghy sitten kijcken, waerom gebruyckt ghy niet de middelen, omtot de beloofde saeck te komen? O daer schort het ons luyheyt! luyheyt!'¹⁹ Als God belooft: 'de zonde zal over u niet heersen', dan moet de christen er bij God op aandringen en Hem aanmanen op grond van die beloften, ook al ziet hij er zelf geen doorkomen aan.

Aan het slot van de preek roept Teellinck de hoorders op om de beloften aan te nemen: 'Ist fundament van de beloften in u? Och neen! Godt geeft de beloften puer uyt zijn vrye liefde, Christus ist fundament: Seght nu niet Christus is voor my niet, de beloften gaan my niet aan.'²⁰

Deze tegenwerping beantwoordt Teellinck met drie tegenargumenten: 1) God laat de beloften prediken en sluit niemand uit, 'ja hadse Judas aen-genomen, oock voor hem haddense geweest.'²¹ 2) Wie ernaar verlangt en snakt om de beloften aan te nemen, die heeft er als arme van geest recht op. 3) God die zijn hoogste eer in Zijn goedertierenheid stelt, nodigt de hoorders om de beloften aan te nemen en bidt hen door Zijn dienaar: laat u met God verzoenen; 'neemt Christo aen, als 't fundament van versoeninge en van de beloften, en wilt niet meer segghen: hij is voor mij niet.'²²

In de heruitgave van de preek is de zin over Judas verdwenen. In plaats daarvan biedt Teellinck een uitvoerige en genuanceerde uitleg over wat hij bedoelt als hij zegt dat de onboetvaardigen de beloften van het evangelie aan hen gedaan door het ware geloof mogen aannemen. Zij mogen het zich niet inbeelden door een waangeloof, maar zij mogen wel geloven 'dat God hen die beloften aanbiedt, dat is, de beloofde zaaken, als een geschenk,

¹⁷ Teellinck, *Predicatie*, 6.

¹⁸ Teellinck, *Predicatie*, 7.

¹⁹ Teellinck, *Predicatie*, 7. Deze appellerende formuleringen ontbreken in de herziene versie. Teellinck, *Levendigmakende kracht*, 62.

²⁰ Teellinck, *Predicatie*, 8.

²¹ Teellinck, *Predicatie*, 8.

²² Teellinck, *Predicatie*, 8.

met alle welmeenendheid toereikt.²³ Mogelijk heeft Teellinck in het vuur van de rede wel gezegd dat de belofte zelfs door Judas aangenomen mocht worden – anders heeft de anonieme luisteraar het verzonnen –, maar vond Teellinck achteraf dat het allemaal wat genuanceerder moest.

De preek eindigt voor de zegenwens in de naam van de drieënige God met de oproep: ‘Laet u met God versoenen, neemt Christo aen, als ’t fundament van versoeninge en van de beloften, en wilt niet meer segghen, hy is voor my niet.’²⁴ In de herziening voegt Teellinck er nog een punt aan toe: een oproep om te bidden om de verzegeling van de Heilige Geest ‘op dat die aan uwe zielen getuige, dat gij deel hebt aan zijn beloften.’²⁵

Teellinck worstelt in die heruitgave nadrukkelijk met de spanning tussen de oproep aan een ieder om de beloften te geloven en het gereformeerde uitgangspunt dat het geloof het werk van de Heilige Geest is. Iedereen mag geloven en moet zelfs geloven in de beloften, maar dat kan alleen door een waar geloof dat tegelijk ook Christus omhelst. In de anonieme en clandestiene uitgave trekt Teellinck – om het met een uitdrukking van Oepke Noordmans te zeggen – de dogmatiek scheef.²⁶ In de heruitgave probeert hij alles iets meer recht te trekken.

In antwoord op de vraag hoe gelovigen tot heilszekerheid komen, valt dus op dat Teellinck 1) zich richt tot hen die de zekerheid missen, 2) hamert op beloften als middel tot versterking van het geloof, 3) onderscheidt maakt tussen de belofte en de beloofde zaak, 4) benadrukt dat de beloften niet los verkrijgbaar zijn van de geloofsgemeenschap met Christus, en 5) ten slotte een sterk en algemeen appèl doet op zijn hoorders om van de beloften gelovig gebruik te maken. In de herziene versie formuleert hij de dingen genuanceerder en voorzichtiger en benadrukt hij sterker het werk van de Heilige Geest.

Den Vruchtbaermakende Wynstock Christus

In 1666 en 1667 publiceert Teellinck *Den Vruchtbaermakende Wynstock Christus* in drie delen die kort na elkaar verschijnen: ‘Den Christen in Christo blyvende’ (de opdracht is gedateerd op 11 januari 1666), ‘Christus in den Christen blyvende’ (18 februari 1666) en ‘Den Christen uyt Christo vruchtbaerheydt treckende’ (23 april 1667).²⁷ De tekst gaat terug

23 Teellinck, *Levendigmakende kracht*, 71.

24 Teellinck, *Predicatie*, 8.

25 Teellinck, *Levendigmakende kracht*, 74.

26 O. Noordmans, ‘Herscheping’ in: *Verzamelde Werken*, deel 2 (Kampen: Kok, 1979), 221.

27 Johannes Teellinck, *Den vruchtbaermakenden wijnstock Christus, dat is een eenvoudige onderrichtinge aan alle ware Christenen, hoe dat sy sullen mogen volharden in den geloove:*

op preken die hij in Kampen heeft gehouden. Uit de voorrede blijkt dat sommigen vinden dat hij de wet te scherp preekte.

Het is volgens Teellinck echter een wezenlijk onderdeel van de verkondiging van het evangelie om de gelovigen aan te sporen 'tot een seer nauwe en precijse onderhoudinghe van Godts geboden, ons in de Wet voorgesteld.'²⁸ Hij refereert aan het onderscheid in de gereformeerde theologie tussen het verbroken werkverbond en het genadeverbond. Als je in de eerste context zegt: 'doe dat' – de verwijzing is naar Lukas 10:28 waar Jezus tegen een wetgeleerde over de samenvatting van de wet zegt 'doe dat, en gij zult leven' –, dan is dat een voorwaarde voor het eeuwige leven waar niemand aan kan voldoen. Maar als je in het kader van het genadeverbond oproept tot gehoorzaamheid, dan betekent 'doe dat' iets anders. Het oprecht pogen om de wet te houden is iets wat 'de Heere Jezus in de ware geloovige door zijn Geest belooft te wercken, daer uyt sy dan kunnen versekert wesen van hare gemeyschap aen Christo ende sijne genade.'²⁹ Predikanten die alleen verkondigen dat Christus voor de zonden betaald heeft, zonder mensen op te roepen tot gehoorzaamheid aan Gods geboden, preken geen Evangelie maar een losse ongebondenheid die de mensen zorgeloos maakt tot hun eeuwig verderf.

Teellinck heeft in zijn eenentwintigjarige predikantschap altijd wet en evangelie verkondigd; hij werd door de onverstandige wereld 'als een Wet predicker uytgekreten', maar heeft altijd gepoogd het evangelie te verkondigen om 'Godts kinderen te overtuyghen van Godts genade in Christo aan haer bewesen.'³⁰ Het is belangrijk om de *Vruchtbaermakende Wynstock* te lezen in het licht van dat laatste verlangen. Teellinck wil heel graag de ware gelovigen tot heilszekerheid leiden. Hij wendt zich aan het slot van het voorwoord zelfs expliciet tot de kinderen van God die van zichzelf niet geloven dat zij gemeenschap aan Christus hebben. De bewerkte preken *zijn* speciaal gericht aan gelovigen die niet geloven dat zij geloven.

In het eerste deel onderscheidt Teellinck drie groepen: gelovigen die enige zekerheid hebben, kinderen van God die sukkelen en nog nooit tot geloofszekerheid zijn gekomen en oprechte christenen bij wie het geloof zo onder de voet gelopen wordt door aanvechtingen dat ze denken dat

ende den Geest des Heeren Jesu so by haer hebben, ende houden : dat sy uyt Christo moghen deelachtigh worden, een geestelijcke kracht, om vruchtbaer te wesen in goede werken, Kampen 1666-1667. Voor het derde deel heb ik gebruikgemaakt van Johannes Teellinck, *Den christen uyt Christo vruchtbaerheyt treckende : dat is, een eenvoudige onderrichtinghe hoe de christenen door den waren geloove kracht uyt Christo Jesu tot goede wercken halen moeten : zijnde het derde ende laetste deel van den Vruchtbaermakenden wynstock Christus*, Utrecht [1877] [19e eeuw]. De data zijn aangepast aan de Gregoriaanse kalender.

28 Teellinck, 'Voor-reden', in *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:[5].

29 Teellinck, 'Voor-reden', in *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:[4].

30 Teellinck, 'Voor-reden', in *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:[7].

Christus hun Zaligmaker niet is.³¹ Teellinck werkt de oproep om in Christus te blijven voor deze drie groepen uitvoerig uit. Het adres en het doel van deze preken stemmen dus grotendeels overeen met die uit de preek over Psalm 119.

Het tweede deel van de *Vruchtbaermakende Wynstock* focust op de zorg die christenen ervoor moeten hebben dat Christus met de gevoelige werking van zijn Geest in hen zal blijven of – als zij dat kwijtgeraakt zijn, hoe zij dat weer terug kunnen krijgen. Het derde deel behandelt vooral de vraag hoe een christen de kracht om goede werken te doen uit Christus kan putten door het geloof. Daarvoor is een worsteling om de vervulling van Gods beloften nodig. Ook in dit deel komt de geloofszekerheid op verschillende plaatsen terug, onder andere als motief om vruchtbaar te zijn in goede werken en ‘daer door mogen versekert worden van gemeenschap aan Christo Jesu.’³²

Bij onze analyse van dit werk is de leidende vraag hoe gelovigen volgens Teellinck tot heilszekerheid komen. Teellinck klaagt erover dat veel kinderen van God zeer zwak zijn in het geloof en dat sommigen zelfs hun ongelooft voeden omdat zij uit de Bijbel of uit de preken vooral de negatieve dingen oppakken, de vloeken van Gods wet, de dreigementen tegen de goddelozen. Teellinck ziet dat als zonde, het is net alsof iemand op wie de vijand pijlen afschiet, in plaats van die af te weren ‘sich selven oock met moort-priemen na het herte steken’ zou.³³ Het probleem is dat zwakke christenen geneigd zijn om te denken dat zij geen ware christenen zijn. Teellinck waarschuwt hen echter voor zelfbedrog, omdat het net zo verkeerd is om Gods genadewerk in je ziel door ongelooft te ontkennen, als het verkeerd is om jezelf ten onrechte in te beelden dat je geloof waar is.

Juist omdat hun hart zo bedrieglijk is moeten zij ernaar streven om een onbevooroordeeld oordeel over zichzelf te krijgen. Dat moeten zij doen door zich te hoeden voor alles wat hun ongelooft bevestigt en door niet iedere negatieve gedachte die hen te binnen schiet voor waar aan te nemen, maar alles te toetsen aan Gods Woord, en door te ‘ondersoecken of sij niet eenige Salighmakende ghenade in haer selven vinden konnen’³⁴ aan de hand van de merktekenen van Gods kinderen, zoals de honger en dorst naar gerechtigheid, een verlangen naar heiliging en liefde voor de godzaligen.

Maar als dat allemaal niets baat en zij geen ware genade in zichzelf vinden moeten zij niet de conclusie trekken dat zij nog buiten de genade

31 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:54-55.

32 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 3:993.

33 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:26.

34 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:29.

leven. Zij kunnen beter hun oordeel opschorten en ‘gaen maer arbeeyden om den Heere Jesum, (weleken “God voorgesteld heeft tot een versoeninghe door het geloove in sijnen bloede” Rom. 3 vers 25. Ende die haer over sulcks van God aengeboden wordt) door den geloove aen te nemen.’³⁵

Hoe het er ook voor staat, zij moeten tot Christus gaan door het geloof, als zij ooit behouden willen worden. Zij hoeven niet te twifelen of zij recht hebben om tot de Heere Jezus te gaan en of Hij hun Zaligmaker wil zijn. ‘Want die gene die den Heere Jezus so aennemen wil, als Hij ons van God voorgesteld wordt, die magh hem vryelijck aennemen, ende diens saligmaker wil de Heere Jezus wel wesen.’³⁶ Zij moeten zelfs weten dat het Gods gebod is dat zij in Christus geloven.

Teellinck waarschuwt in de *Vruchtbaermakende Wynstock* zijn lezers om geen geloofsfundament te maken van de kenmerken en vooral niet van de ervaring van Gods liefde en genade, want als hun hart ongevoelig wordt, valt hun geloof omver, omdat het fundament bezwaken is. De genade van God in de ziel is wel een goed bewijs van de gemeenschap met Christus, maar het is geen fundament van het geloof. Christus is het enige fundament en om op dat fundament te steunen is het van belang om te letten op de beloften. ‘Merckt aen in den worde Godts de beloften Godts; ende slaet u ooghen wel insonderheyt op die beloften, die alder absoluystst worden voorgesteld, sonder eenighe byvoeginghe van conditien.’³⁷

Jezus Christus is het enige fundament van het verbond der genade, waarin al de beloften Gods begrepen zijn. De hoorders moeten Gods aanbieding overwegen, waardoor Hij zijn Zoon Jezus Christus aanbiedt. Hij meent het ernstig als Hij verklaart dat Hij aan Zijn Zoon en alles met Hem schenken wil en schenken zal aan eenieder die Hem door het ware geloof aanneemt. ‘Neemt dan den Heere Jesum aen tot uwen Heylant, ende alle de beloften des Evangeliums als nu uwe zijnde, om Christi wille; ende doet dat enckel op fundament van Godts vrywillige aanbiedinghe.’³⁸

Opnieuw valt dus het accent op Gods beloften op. Teellinck noemt de kenmerken van de genade en de vruchten van het geloof wel als middelen om geloofszekerheid te krijgen, maar benadrukt toch dat de zekerheid vooral het gevolg is van de concentratie van het geloof op de beloften van God. Die beloften mogen zijn hoorders als voor hen bestemd aannemen, mits zij ook Christus die God als Heiland aanbiedt aannemen.

Om Teellinck goed te begrijpen is het wel belangrijk om te onderscheiden tussen de algemene beloften van het eeuwige leven en de specifieke

³⁵ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:31.

³⁶ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:32.

³⁷ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:66-67.

³⁸ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:67

beloften van God aan de gelovigen waaruit zij de kracht putten om vruchtbaar te zijn in het doen van goede werken. Door het geloof eigent de christen zich namelijk ook alles toe wat in Christus voor hem is weggelegd. Door het geloof trekt hij de kracht uit Christus om goede werken te doen. Teellinck vergelijkt dan de gelovige met een kind dat borstvoeding krijgt; er kan melk genoeg zijn, maar het kind moet wel zuigen om gevoed te worden. Als de borst geen tepel heeft of als het kind de tepel niet kan vatten, krijgt het geen melk. ‘Zo zijn dan de beloften Gods als de tepel (opdat ik zo oneigenlijk spreke) welke de Christen met de mond des geloofs moet vatten, indien hij de kracht van Christus naar zich zal trekken.’³⁹

Het is niet zo dat de kenmerken of de vruchten van het geloof helemaal wegvallen als middel om tot heilszekerheid te komen. Teellinck spoort zijn hoorders juist aan om werk te maken van de levensheiliging ten einde tot meer zekerheid te komen. De gelovigen moeten werkzaam zijn om vruchten voort te brengen die hen onderscheiden van mensen die niet wedergeboren zijn. Zij moeten ‘sorge dragen, om uyt den Woorde Godts haer selven te versekeren van de oprechtigheyt hares gheloofs uyt deszelfs vruchten.’⁴⁰

Teellinck richt zich in de *Vruchtbaermakende Wynstock* herhaaldelijk tot die gelovige hoorders die vanwege hun onterecht scherpe zelfkritiek niet kunnen geloven dat zij oprecht geloven. ‘Maer hier sullen die swackgelovige Christenen lichtelijck seggen: soo wanneer wy ons toetsen aen de merckteycken van de ware ghemeynschap met Christo, die ons Godt in sijn woordt voorstelt; soo en bevinden wy geene van deselve in ons; maer wel het tegendeel.’⁴¹ Zij bevinden in zichzelf meer dat zij naar het vlees dan naar de Geest wandelen. Zij zijn bang dat zij zichzelf zouden bedriegen, als zij zouden geloven dat zij christenen zijn.

Die zwakgelovige christenen moeten dan bedenken dat Gods kinderen na hun wedergeboorte zondig blijven en veel in zichzelf vinden dat in strijd is met de kenmerken van de gemeenschap met Christus. Zij mogen de kenmerken die zij wel herkennen niet veronachtzamen, maar moeten ook letten op de armoede van hun geest, de honger en dorst naar de gerechtigheid, de achting voor Jezus en liefde tot de godzaligen. Deze zwakke gelovigen moeten door het geloof op het Woord gegrond zijn en de tegenwerpingen van de satan en van hun eigen hart bestrijden.

Het hart van de mens is bedrieglijk zodat veel verwaande mensen zichzelf inbeelden dat zij delen in Gods genade, maar toch is het mogelijk om

39 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 3:711.

40 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:72.

41 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 3:815

met de hulp van Gods Geest een zekere en vaste kennis van de genadestaat te krijgen. Wanneer de christen door het geloof kracht put uit Christus om vruchtbaar te zijn in goede werken 'so gaet hij dan door dat geloove (waer door hy sich selven versekert van sijne gemeynschap met Christo) sich selven oock versekeren, dat al het gene dat Godt in Christo gheleght heeft voor de sijne, hem toebehoort.'⁴²

Net als in de toevoeging aan het slot van de preek over Psalm 119, spreekt Teellinck in zijn *Vruchtbaermakende Wynstock* ook over het getuigenis van de Heilige Geest. Hij lijkt daarbij te doelen op een onmiddellijke verzekering van de gelovige door dit getuigenis dat zich paart aan het geloof in de beloften en de zekerheid vanuit de vruchten. Gods kinderen die vaststaan in het geloof, moeten er niet mee tevreden zijn dat hun geest overeenkomstig Gods Woord getuigt dat zij in de staat der genade zijn, maar ook vurig bidden dat Gods Geest getuigen mag met hun geest, dat zij kinderen Gods zijn, zoals dat in Romeinen 8:16 verwoord wordt.⁴³

Het is niet helemaal helder wat Teellinck hiermee voor ogen heeft, maar blijkbaar gaat het om een getuigenis van de Heilige Geest die mee getuigt met de menselijke geest en in het geweten verzegelt dat de gelovige in de genadestaat verkeert.⁴⁴ Het is een versterkend en vertroostend 'ghe-tuyghenisse van Christi Geest aen onze consciencie; dat God met ons in Christo bevredight is.'⁴⁵

De gelovigen kunnen Gods vaderlijke liefde en gunst in Christus smaken en een voorsmaak van het eeuwige leven hebben, en daaruit besluiten dat zij gemeenschap aan Christus en vrede met God hebben. Als daar dan het bijzonder getuigenis van de Geest der waarheid bijkomt, geeft dat nog meer kracht aan het geloof. Dit getuigenis versterkt de gelovige om te midden van de aanvechtingen stand te houden, ja zelfs als alles vanbinnen en vanbuiten roept dat het geloof van de gelovige niet deugt, kan de gelovige door dit getuigenis toch staande blijven.

Er is tussen de preek uit Vianen en de preken in Kampen een grote consistentie met betrekking tot de wijze waarop de gelovigen tot zekerheid van het heil kunnen komen. Die zekerheid is 1) niet vanzelfsprekend – Teellinck wil de vele gelovigen die deze zekerheid missen juist verder helpen. Die zekerheid is 2) echter wel verkrijgbaar als de gelovigen het werk van de Heilige Geest analyseren aan de hand van de kenmerken en de vruchten, maar 3) vooral de in de absolute beloften aangeboden Zaligmaker aannemen om in Hem te delen in al Gods beloften. Daarnaast is

⁴² Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 3:828

⁴³ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:73.

⁴⁴ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:133.

⁴⁵ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 2:77-78.

het 4) mogelijk om te delen in het getuigenis van de Heilige Geest dat het getuigenis van de eigen geest bekrachtigt.

Verschillende waardering

Niet alleen in gereformeerde kringen werd Teellinck gewaardeerd. Ook Louis Adriën Bähler – de vrijzinnig predikant van wie de uitlatingen over Christus en Boeddha leidden tot de oprichting van de Gereformeerde Bond in 1906 – verzorgde een kleine bloemlezing uit de *Vruchtbaermakende Wynstock* in de serie ‘Geschriften over het ingekeerde leven’.⁴⁶ In zijn eigen zeventiende-eeuwse exemplaar schreef hij een gedichtje:

Bij den titel

Terwijl men mij met listig werk
Wil werpen uit de zichtb're kerk
Zal toch de aanslag nooit gelukken
Om mij van Christus af te rukken
Hij blijft mijn Wijnstok, ik Zijn rank
Draag ik slechts vrucht, Zijn kracht ten dank

Dr. Louis A. Bähler

(Op 21 Febr. 1905 toen ik in het bezit van dit boek kwam)⁴⁷

De wijze waarop Teellinck het geloof in de beloften verbindt met de heilszekerheid en de verlevendiging van het geestelijke leven is verschillend gewaardeerd. Heinrich Heppe ziet een uitgesproken mystieke tendens bij Teellinck, onder meer vanwege Teellincks uitspraak dat Gods kinderen om het zoete genot van de tegenwoordigheid van Christus te ervaren Hem met een heilig geweld moeten dwingen met de wapens van tranen en gebeden.⁴⁸

46 Het betreft een pamflet van 39 pagina's waarin Bähler het exegetische gedeelte van het eerste en het tweede deel van de *Vruchtbaermakende Wynstock* in een hertaling uitgeeft. Er is geen verantwoording of inleiding, de enige opmerkelijke correctie is waar Teellinck Psalm 42 aan David toeschrijft. Bähler verandert David in 'de psalmist' en merkt in een voetnoot op 'Er staat verkeerdelijk: David. B.' Johannes Teellinck, Louis A. Bähler (red.), *De vruchtbaar makende wijnstok Christus* [Geschriften over het ingekeerde leven, 3] Den Haag 1908, 19.

47 Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, schutblad deel 1, exemplaar Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen.

48 Heinrich Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande* Leiden 1879, 171. Vergelijk Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 2:190. Teellinck borduurt daar voort op de bijbelse geschiedenissen van de

In zijn dissertatie benadrukt Cornelis Graafland het onderscheid dat Teellinck maakt tussen ‘de belofte van het heil én het heil zelf, d.i. de vervulling van de belofte.’⁴⁹ Hij stelt dat er bij Teellinck weliswaar sprake lijkt te zijn van een revival van het krachtige reformatorische geloof, omdat Teellinck het beloftekenarakter van het geloof benadrukt, maar dat hij bij nader inzien juist afglijdt van de reformatorische geloofsbeschouwing. Bij Teellinck is er ‘een chronologische volgorde, waarin het geloven in de belofte aan het ontvangen van het heil zelf voorafgaat.’⁵⁰ Hij signaleert een mystieke distantie tussen God, het heil zelf en het Woord. Graafland baseert zijn analyse vooral op het derde deel van de *Vruchtbaermakende Wynstock* en ziet over het hoofd dat het daar vooral gaat over de specifieke beloften voor de levensheiliging en niet over de vraag hoe een gelovige tot heilszekerheid komt. Ook Johannes de Boer vindt dat Teellinck ‘tot geen eenheid van gedachten gekomen is inzake Gods beloften, het geloof in die beloften en de betekenis van bevinding en mystieke ervaring voor de zekerheid des heils.’⁵¹

Johannes van den Berg is milder; volgens hem staat Teellinck helemaal in de traditie van de Reformatie als hij zegt dat het geloof haar fundament alleen in Christus vindt en niet in de innerlijke ervaring, maar er is bij hem ook een andere lijn; door de kenmerken van de genade waar te nemen kan de mens ervaren of de belofte werkelijk is vervuld. De combinatie van het objectieve en het subjectieve element bij de vraag naar de geloofszekerheid ‘geeft zijn werk een zekere ambivalentie. De tegenstellingen worden niet volledig opgelost.’⁵²

Syllogismus practicus

Op het eerste gezicht is de heilszekerheid bij Teellinck dus mede gegrond op de kenmerken van het ware geloof. De secundaire literatuur spreekt

Emmaüsgangers die Jezus dwongen bij hen te blijven (Luk. 24:29) en van Jakobs worsteling met God (Gen. 32:26-28).

49 Cornelis Graafland, *De zekerheid van het geloof: Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie*, Wageningen 1961, 181.

50 Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 182.

51 J. de Boer, *De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de nadere reformatie*, ‘Rotterdam 1968, 135.

52 J. van den Berg, ‘Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden’, in M. Brecht (red.), *Geschichte des Pietismus. Die Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, 57-112, 90. T. Brienens geeft vooral een objectieve weergave van de werken van Teellinck en concludeert dat hij een kenner was van het geestelijke leven met zijn hoogten en diepten, dat het blijven van Christus in de gelovige een centraal thema bij hem vormt en dat hij aanspoort tot vroomheid en heiligmaking. Brienens, ‘Johannes Teellinck’, 55.

dan vaak van de *sylogismus practicus* als een conclusie vanuit de goede werken die de gelovige bij zichzelf waarneemt.⁵³ Naast de *sylogismus practicus*, waarin de zaligheid wordt afgeleid uit de heiligmaking, onderscheidt de secundaire literatuur de *sylogismus mysticus*, waarin de zaligheid wordt afgeleid uit de innerlijke ervaringen van de gelovige.

De term *sylogismus mysticus* komt in de bronnen echter nauwelijks voor en bij de definitie van het praktische syllogisme is er sprake van een misverstand. Het syllogisme is niet 'praktisch' omdat het gebaseerd is op de praktijk van de godzaligheid of op de goede werken, maar omdat de conclusie voor een deel gebaseerd is op een stelling die de gelovige vanuit zijn of haar eigen geweten formuleert.⁵⁴

Volgens de puritein William Perkins wordt de heilszekerheid stukje bij beetje in het verstand gevormd door de Heilige Geest in de vorm van een redenering of praktisch syllogisme. Dat gaat dan als volgt: de propositie of de major is de belofte van het eeuwige leven, toegepast op de hoorders in de openbare verkondiging van het evangelie: 'Iedereen die gelooft is een kind van God.' De assumptie of de minor is de stem van het wedergeboren geweten of de stem van Gods Geest in dat geweten: 'Ik geloof.' De conclusie uit die twee stellingen luidt: 'Dus ben ik een kind van God.'⁵⁵ Het is de kunst om aan te tonen dat de major en de minor waar zijn. Anders klopt de logica wel, maar is de conclusie onjuist.

Het syllogisme ontwikkelde zich vooral in de scholastieke discussie met de rooms-katholieke theologen van de contrareformatie, die in overeenstemming met de decreten van Trente betoogden dat heilszekerheid slechts een *certitudo moralis* of *conjecturalis* is. Daartegenover stelden de protestantse theologen dat de geloofszekerheid in wezen terug te voeren was op een geldig syllogisme waarvan de major in de Schrift staat en de minor het getuigenis is van het door de Geest vernieuwde geweten.

Volgens de Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* (1625) is een *sylogismus practicus* een logische conclusie van het intellect waarbij de algemene of

53 Bijvoorbeeld H. Berkhof, *Christelijk geloof*, Kampen 2002, 464. Uitvoeriger G.C. Berkouwer, *De verkiezing Gods*, Kampen 1955, 374. Vergelijk ook C. Graafland, 'Van syllogismus practicus naar syllogismus mysticus', in: S. van der Linde en W. Balke, *Wegen en gestalten in het gereformeerde protestantisme: Een bundel studies over de geschiedenis van het gereformeerde protestantisme aangeboden aan prof. dr. S. van der Linde bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam 1976, 105-122.

54 Richard A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms: Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, Grand Rapids 1985, 293. Vergelijk voor een uitvoerige bespreking Keith D Stanglin, *Arminius on the assurance of salvation: the context, roots, and shape of the Leiden debate, 1603-1609*, Leiden 2007, 206-208.

55 William Perkins, 'A Discourse of Conscience' in William Perkins, *Works* [Cambridge] 1600, 813-909, 883. Vergelijk Henk van den Belt, 'Kan een mens wel zeker zijn?': Een moderne vraag in een disputatie van Herman Ravensperger (1586-1625), Groningen 2013, 23-26.

theoretische waarheid in de major verbonden wordt met een persoonlijke of praktische waarheid in de minor.⁵⁶ In het geval van de geloofszekerheid, bevat de major een belofte voor de gelovigen en is de minor de vaststelling van het geweten of het bewustzijn dat de gelovige gelooft. De gelovigen mogen uit de algemene uitspraak van de Schrift, dat ieder die in de Zoon gelooft het eeuwige leven hebben zal (Joh. 3:16), de conclusie trekken dat zij het eeuwige leven hebben, omdat zij geloven. ‘Ook is niet waar wat de rooms-katholieke theologen inbrengen, namelijk dat het geen woord of getuigenis van God is als zij vaststellen ‘ik geloof’, omdat ieder van hen de Heilige Geest heeft, die aan hun geest getuigenis geeft dat zij kinderen van God zijn.’⁵⁷

Johannes Teellinck noemt deze analyse van het reflexieve proces waardoor de gelovige tot heilszekerheid komt niet expliciet in zijn preken. Dat kan natuurlijk met het genre te maken hebben. In de ontwikkeling van de gereformeerde theologie is er ook een tendens waar te nemen waarin de oorspronkelijke *sylogismus practicus* – de analyse van de heilszekerheid in het getuigenis van God in het Woord samen met het getuigenis van de Geest in het hart – steeds meer plaatsmaakt voor een analyse van de minor.

In de minor zit altijd een subjectief element, ook als de stem van het bewustzijn dat de gelovige gelooft, gezien wordt als het werk of het getuigenis van de Heilige Geest. De vraag is namelijk hoe je dat werk van de Heilige Geest kunt herkennen. De minor van het geweten – ‘Ik geloof’ – wordt gemakkelijk een gewetensvraag: ‘Geloof ik wel echt?’ Pas als die vraag na veel worstelingen bevestigend beantwoord is, kan de eigenlijke sluitrede opgemaakt worden. Omdat ik weet dat ik een gelovige ben of deel heb aan Christus, weet ik uit de beloften aan de gelovigen gedaan ook dat ik zeker mag zijn van de eeuwige zaligheid.

De *sylogismus practicus*, zoals die in de literatuur vaak gedefinieerd wordt als sluitrede vanuit de goede werken, is wel aanwezig bij Teellinck: het herkennen van de kenmerken van het geloof en het waarnemen van de vruchten versterken het geloof.⁵⁸ Maar deze conclusie neemt geen belangrijkste plaats in als het om de heilszekerheid gaat. Teellinck is zich ervan

56 Dolf te Velde, Riemer Faber en Rein Ferwerda, *Synopsis Purioris Theologiae = Synopsis of a Purer Theology: Latin Text and English Translation*, Leiden 2014, 1:327 (these 13.33).

57 Johannes Polyander, Andreas Rivetus, Antonius Walaëus en Antonius Thysius, H. Bavinck (red.), *Synopsis Purioris Theologiae*, Leiden 1881, 310 (these 31.21). Deze disputatie over het geloof en de volharding der heiligen is gepland voor het tweede deel van de in de vorige noot genoemde Latijns-Engelse editie.

58 Graafland verwijt Teellinck dat hij de gelovige terugwerpt op de *sylogismus practicus*. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, 185. De Boer stelt dat de *sylogismus mysticus* bij Teellinck een meerwaarde krijgt ‘boven het geloofssylogisme en ook boven de *sylogismus practicus*.’ De Boer, *De verzegeling met de Heilige Geest*, 135. Wat De Boer het geloofssylogisme noemt, is in de primaire bronnen een *sylogismus practicus*.

bewust dat dit syllogisme problematisch is voor die gelovigen die heel kritisch naar zichzelf kijken. Teellincks ‘beminde christenen’ mogen de bewijzen niet tot fundament van hun geloof maken, maar moeten letten op de beloften van God en vooral op die beloften die onvoorwaardelijk geformuleerd worden.⁵⁹

De eigenlijke sluitrede waardoor de gelovige vanuit de belofte en vanuit het bewustzijn van zijn eigen geloof de conclusie trekt dat hij een kind van God of uitverkoren is, stelt Teellinck niet expliciet aan de orde. Bij hem verschuift de focus naar de minor; hij wil de zwakke gelovigen bemoedigen en bevestigen in de wetenschap dat zij kinderen van God zijn om hen zo te helpen een vruchtbaar christenleven te leiden. Hoe kun je zeker weten dat je oprecht gelooft en een kind van God bent? Dat kan vanuit de vruchten van het geloof, maar vooral door het vertrouwen op de onvoorwaardelijke beloften en door het aannemen van Christus die als Verlosser aangeboden wordt. Daarnaast kun je ook het bijzondere getuigenis van de Geest ontvangen, die het geloof versterkt. Het is dit getuigenis van de Geest dat in de literatuur vaak als *syllogismus mysticus* wordt aangeduid.

Conclusies

De bewogen en ijverige predikant uit Kampen Johannes Teellinck blijkt in zijn preken bijzondere aandacht te hebben voor de zwakken in het geloof, die de heilszekerheid missen en mede daardoor een vruchteloos leven leiden. Hij wil hun leren leven in de bewuste gemeenschap met Christus, omdat de kracht om heilig te leven alleen bij Hem te vinden is. Het middel bij uitstek om kracht te putten uit Christus is het gelovig gebruikmaken van Gods beloften.

De absolute beloften die geen specifiek adres hebben, zijn een middel voor de aangevochten gelovigen om hun geloof te versterken. Er is immers geen enkele voorwaarde vooraf om Christus aan te nemen. Het geloof waarmee de zwakke gelovige die absolute beloften aanvaardt, is echter onlosmakelijk verbonden met het geloof dat Christus zelf ontvangt. De beloften zijn niet los verkrijgbaar van Christus en dus ook niet van de heiliging die Christus door Zijn Geest werkt in het leven van de gelovigen. Teellinck onderscheidt weliswaar tussen de belofte en de beloofde zaak, maar dit onderscheid moet niet te zwaar aangezet worden en functioneert vooral bij zijn uitleg over de specifieke beloften voor levensheiliging en niet als het gaat om de belofte van het eeuwige leven door het geloof in Christus.

⁵⁹ Teellinck, *Vruchtbaermakende Wynstock*, 1:66-67.

Een groot deel van de verwarring en de ambivalentie die in de secundaire literatuur bij Teellinck vaak geconstateerd wordt, is terug te voeren op het gebrek aan zicht op de verschillende soorten beloften die hij bespreekt. Nader onderzoek naar dat aspect van zijn prediking is dan ook gewenst. Als het gaat om het sterke appèl van zijn preken om werk te maken van de toe-eigening van de beloften, blijkt er wel een onderscheid te zijn tussen de *viva vox* van de prediking, of ten minste tussen een anoniem en ongeautoriseerd verslag daarvan, en de meer genuanceerde stijl waarin Teellinck zelf schrijft. Hoewel met de ongeautoriseerde versie voorzichtig omgegaan moet worden, biedt deze juist wel een verrassende inkijk in de praktijk van de prediking in de zeventiende-eeuwse gereformeerde kerk. De bron is ook redelijk uniek omdat de meeste teksten van preken later door de predikant zelf zijn geredigeerd.

Het is vanwege de grote verschillen in historische en culturele context oneigenlijk om de prediking van Teellinck te normeren aan de theologie van de Reformatie, zoals in de secundaire literatuur vaak is gedaan. Het is vooral de vraag hoe de prediking van deze gereformeerde piëtist in zijn eigen context heeft gefunctioneerd. Bij gebrek aan bronnen van de kant van de hoorders is dat wat moeilijk te bepalen, maar gezien de grote populariteit van Teellinck in Utrecht, Kampen en zelfs in Leeuwarden, zal zijn prediking zeker in een behoefte hebben voorzien. Hoe zijn nadruk op de vraag hoe de gelovige er zeker van kan zijn dat hij gelooft – de minor uit de *sylogismus practicus* – zich verhoudt tot de opkomst van het moderne levensgevoel waarin het zelf en het zelfbewustzijn een steeds belangrijker plaats innemen, is een boeiend onderwerp voor nadere studie. In ieder geval beantwoordt Teellinck die vraag aan de hand van de bijbelse kenmerken en de vruchten van het geloof, maar wijst hij de twijfelende gelovigen vooral op de in de absolute beloften aangeboden Zaligmaker Jezus Christus en benadrukt hij dat het mogelijk en wenselijk is om te verlangen naar het getuigenis van de Heilige Geest, dat het getuigenis van de eigen geest bekrachtigt.

Het is opvallend dat Teellinck wel spreekt over het geloof in de beloften en het aannemen van Christus, maar niet over de conclusie waarmee de gelovige op grond van de belofte en op grond van het getuigenis van het eigen geweten – of van de Heilige Geest in het geweten – tot de slotsom komt dat hij of zij een kind van God is, of uitverkoren is. Als hij wel spreekt over het getuigenis van de Heilige Geest, dan doelt hij op een innerlijke ervaring, die in de secundaire literatuur vaak een *sylogismus mysticus* heet.

De door sommigenesignaleerde ambivalentie in zijn preken tussen de belofte en de ervaring, tussen een subjectief en een objectief element, hangt wellicht samen met het feit dat de gedachten van Teellinck niet erg

systematisch geordend zijn. Hij is vooral een pastor die de vragen van het geestelijke leven in de preken aan de orde stelt, en niet een systematisch denker die het geloofsleven analyseert. Het is trouwens typerend voor de hele gereformeerde traditie dat Woord en Geest, belofte en toepassing beide aan de orde komen, al is het ook waar dat de spanning tussen objectief en subjectief in de vroegmoderne context steeds verder oploopt.

In ieder geval zijn de vruchten of kenmerken van het geloof niet de grond van het geloof of de geloofszekerheid. Ook de gereformeerde orthodoxie had in een andere culturele context dan die van de Reformatie oog voor het risico dat er kleeft aan het funderen van de zekerheid in de mens zelf. Wilhelmus à Brakel signaleert dat velen bij zichzelf beginnen. ‘Zij willen Jezus bewegen daar ze moesten weten en gelooven, dat Jezus gewillig was, hen riep, Zich zelve aanbod, zeggende: Die wil, die dorst heeft, die kome. Die aanbieding moest de grond zijn, waarop zij vrijmoedigheid namen om Hem aan te nemen, en dat moesten ze stellen tot eenen grond van verzekering.’⁶⁰

60 Wilhelmus à Brakel, J.H. Donner (red.), *Logikè latreia, dat is Redelyke godsdienst in welken de goddelyke waarheden van het genade-verbond worden verklaard*, Leiden 1881, 1:1069 (Deel 1, paragraaf 42.26).